

La feminització de la vellesa

Julio Pérez Díaz

Centre d'Estudis Demogràfics, Universitat Autònoma de Barcelona

jperez@ced.uab.es

www.ced.uab.es/jperez

Resum: Se sostindrà que la transformació de la dinàmica poblacional habitualment coneguda com a *transició demogràfica* és un important motor de canvi no solament en la distribució de la població entre les diferents edats, sinó també en la dels rols tradicionalment assignats a cada sexe.

Es tracta de canvis estretament relacionats. El pes creixent de les persones d'edat madura i avançada, i la generalització de la supervivència fins aquestes edats, obre noves possibilitats d'organització social i familiar, i nous dissenys de cicle vital individual. Disminueix la preponderància que fins ara havia tingut el sexe com a eix vertebrador de la distribució de rols, i creix la importància de l'edat com a criteri diferenciador. En resum, se suggereix que les edats joves i adultes s'orienten cada vegada més cap a comportaments fins ara considerats *masculins*, mentre que les edats madures i avançades experimenten una preponderància creixent d'aquells altres fins ara considerats *femenins*. És aquesta *feminització de la vellesa* el fenomen que es pretén demostrar a continuació, argumentant, a més a més, els avantatges socials que implica.¹

1. Aquest article desenvolupa idees ja enunciades a PÉREZ DIAZ, J. (1995), «Las mujeres ancianas, la auténtica vejez de la España actual», *Papers de Demografia*, núm. 99, Centre d'Estudis Demogràfics, i n'afegeix d'altres que he d'agrair a Anna Cabré, amb la qual vaig tenir la sort de treballar en la redacció d'un llibre al llarg de 1999, *El advenimiento de la madurez de masas* [en premsa], encarregat pel Servei d'Estudis de "la Caixa". La coautoría d'un llibre amb la màxima autoritat de l'Estat espanyol en qüestions demogràfiques explica en bona part l'originalitat que contenen les hipòtesis enunciades, i tan sols em puc atribuir d'una manera exclusiva els possibles defectes i errors del text que aquí es presenta.

Resumen: Se va a sostener aquí que la transformación de la dinámica poblacional usualmente conocida como *transición demográfica* es un importante motor de cambio no sólo en la distribución de la población entre las diferentes edades, sino también en la de los roles tradicionalmente asignados a cada sexo.

Se trata de cambios estrechamente relacionados. El creciente peso de las personas de edad madura y avanzada, y la generalización de la supervivencia hasta dichas edades, abre nuevas posibilidades de organización social y familiar, y nuevos diseños de ciclo vital individual. Disminuye la preponderancia que hasta ahora había tenido el sexo como eje en la distribución de roles, y crece la importancia de la edad como criterio diferenciador. En resumen, se sugiere que las edades jóvenes y adultas se orientan cada vez más hacia comportamientos hasta ahora considerados *masculinos*, mientras las edades maduras y avanzadas experimentan una preponderancia creciente de aquellos otros hasta ahora considerados *femeninos*. Es esa *feminización de la vejez* el fenómeno que se pretende demostrar a continuación, argumentando, además, las ventajas sociales que implica.²

Abstract: *This article argues that the transformation of the population dynamics, the so-called demographic transition, has triggered off not only changes in the population structure but also major changes with regard to traditional gender roles.*

Both changes are closely related. The increase in the weight of the aged population and the expansion of the longer survival up to mature ages, opens new possibilities of family and social organisation as well as new designs of the individual life cycle. As a result, it is argued that the traditional sexual division of labour is undermined. Age is becoming the most important factor that determines the organisation of labour. The article shows that young and adult individuals, regardless of gender, tend to behave according to traditional male roles. On the contrary, aged individuals tend to have rather traditional female roles. These trends define the process towards the feminisation of aged population.

Introducció: sexe i edat com a determinants dels comportaments

El sexe i l'edat són, fent servir els termes clàssics del funcionalisme, els dos determinants bàsics i universals del rol i de l'estatus de les persones, és a dir, del paper i de la posició que tenen dins el conjunt social. Fins fa ben poc, aquestes dues senzilles dades servien a les ciències socials per a predir amb una elevada probabilitat d'encert alguns dels comportaments més importants dels individus, com la seva posició familiar, el seu grau d'autonomia econòmica o les seves

2. Vegeu la nota 1.

capacitats físiques. Tanmateix, com és ben sabut, la que fou en uns altres temps una nítida coincidència entre el sexe i els rols de gènere tradicionals s'està esvainent. D'altra banda, la significació social de les edats també ha experimentat notables transformacions en els últims dos segles. Els infants actuals semblen d'un altre món si els comparem amb els de principis de segle i, fins i tot, amb els dels anys cinquanta, però canvis igualment radicals s'han produït en la significació social de la joventut, les edats adultes i, és clar, la vellesa.

La intensitat dels canvis pel que fa a les persones d'edat madura i avançada resulta fins i tot més imprevista i sorprenent que la protagonitzada per la resta d'edats. Al cap i a la fi, havíem acceptat sense crítiques una concepció de la joventut que la identificava amb l'impuls de canvi, i una altra de la vellesa que l'associava a actituds immobilistes i mantenedores de les tradicions del passat. La realitat actual, contràriament als tòpics, ens diu que no tan sols la gent gran està impulsant una reestructuració sense precedents de l'entramat social, sinó que aquest impuls arrossega la resta d'edats, condicionant i liderant un canvi que ens afecta a tots.

Cal assumir una plena consciència del caràcter innovador de la gent gran actual. Al marge dels seus desigs, aspiracions, experiències o capacitats, el fet evident que en poc temps s'ha generalitzat la supervivència fins a edats molt avançades els converteix, vulguin o no, en siguin conscients o no, en autèntics capdavanters d'una geografia vital fins ara deserta i inexplorada. Són capdavanters perquè no tenen antecedents, no poden comptar amb els models de conducta d'aquells que havien recorregut aquest camí en el passat. Però també ho són perquè les seves pròpies adaptacions i *assaigs* en la colonització massiva de la vellesa està aplanant el terreny que transitarem en poc temps els qui avui tenim només alguns anys menys que ells.

L'àmbit on aquest caràcter pioner resulta més evident és la família. No és el mateix tenir els pares vius al llarg del propi cicle familiar i reproductiu que haver-los perdut abans o mentre desenvolupem aquesta etapa de la vida. Molt menys de la meitat dels nascuts a principis de segle va poder gaudir fins als cinquanta anys de la presència amb vida d'algun dels seus progenitors. En canvi, més del 60 % dels qui van néixer als anys trenta van tenir aquesta sort. Per a les generacions nascudes en la segona meitat del segle xx, aquelles que avui comencen a complir els cinquanta anys, la supervivència dels seus progenitors és ja una realitat espectacularment majoritària. En síntesi, en molt poc temps s'ha convertit en normal allò que, en el passat, era una autèntica excepció: gaudir de l'existència dels nostres progenitors mentre anem travessant les edats adultes i, fins i tot, la primera vellesa. No és difícil jutjar si es tracta d'un fet que

provoca modificacions en les pautes de comportament i en les condicions de vida, emocionals i materials, a totes les edats.

Però hi ha més: s'està generalitzant també la coexistència de quatre generacions lligades per filiació directa. I, òbviament, no és el mateix ser el primer individu de la línia familiar que té besnéts, que haver pogut observar en la pròpia infantesa com viuen els nostres besavis. Aquesta fins avui raríssima situació es convertirà en majoritària en els propers anys. Les generacions femenines nascudes entre 1970 i 1975 tenen un 45 % de probabilitats de tenir un avi o àvia encara vius en el moment de portar al món el seu primer fill i, ben segur, aquesta probabilitat no farà més que augmentar en les generacions posteriors.

L'impacte de novetats com aquestes sobre els comportaments associats a l'edat pot trigar en ser investigat i entès, però sembla evident. En canvi, no és tan clar que hagi de tenir repercussions sobre els comportaments associats al sexe. Tanmateix, les hi té, i força importants. La millor manera de prendre'n consciència és, novament, investigar què està succeint en el si de les famílies.

La família és l'àmbit en què amb més intensitat s'estableixen relacions entre persones de diferent edat i sexe, i aquestes relacions són el principal catalitzador de l'assignació diferenciada de funcions domèstiques, productives i reproductives. No és creïble que les estratègies familiars de distribució de funcions internes i de preparació dels fills per a la vida adulta romanin inalterables, immunes a transformacions demogràfiques que afecten precisament un dels seus nuclis essencials, la reproducció biològica.

En el passat s'ha donat una coincidència quasi universal que allò que és femení es construí fonamentalment entorn de la reproducció biològica i social dins el si de la família, mentre el paper exclusivament productiu i *extern* a la llar definia la masculinitat. Sense voler donar una justificació ideològica al patriarcat i al sotmetiment de la dona als dictats del pare i del marit, aquesta manera específica de distribució dels rols estava estretament relacionada amb la dinàmica demogràfica imperant en les poblacions humanes fins fa ben poc. Si es vol comprendre la manera en què la *revolució demogràfica* iniciada als segles XVIII i XIX ha afectat la tradicional distribució de funcions de gènere, convé recordar les condicions en què es movia la vida, la mort, el treball i la reproducció de les persones fins fa ben poc.

Família, gènere i edat: la seva relació amb la transició demogràfica

La durada de la vida o, en altres paraules, la incidència de la mort, és probablement el factor que més rigidament ha determinat

les estratègies reproductives i familiars dels éssers humans al llarg de la seva història. Mortalitats superiors al 200 per mil durant el primer any de vida han estat moneda corrent en el passat (a Espanya, pràcticament fins a les portes del segle XIX), i era normal que més de la meitat dels nascuts no arribessin a l'edat de deu anys.

En condicions com aquestes, els supervivents que aconseguien arribar a edats fecundes eren escassos i, a més a més, no tots podien formar la seva pròpia família. En les economies agràries del passat la constitució d'una família pròpia era una empresa difícil i costosa, que els homes només podien emprendre si heretaven les terres o acumulaven els recursos necessaris després de molts anys de treball. Per a les dones, el matrimoni era encara més difícil d'aconseguir. Es casaven més joves, raó per la qual els corresponien homes pertanyents a generacions anteriors a la seva, generacions minvades per la mortalitat suplementària resultant de la diferència d'edat i, per tant, insuficients per a atendre tota la *demanda* femenina.

Aquesta mortalitat tan elevada, especialment cruenta per als més petits, i les dificultats per a formar parella, obligaven els escassos *privilegiats* que aconseguien tenir fills a tenir-ne molts, cosa que configurava un sistema demogràfic summament ineficient, si considerem la gran inversió d'esforç i de vides humanes necessària senzillament per a sostenir el nombre d'habitants. Avui és difícil imaginar la intensitat de la feina que comportava tenir família i la precarietat de l'empresa, sempre sotmesa a l'elevadíssim risc de mort, tant de la parella com dels fills. Tot i que algunes famílies podien ser extenses i comptar amb la col·laboració d'altres parents més o menys propers, moltes més sucumbien als efectes de la precoç i indiscriminada mortalitat. Contra els idealitzats tòpics sobre les famílies del passat, les persones sense parents (adults solters, menors orfes, vidus precoços) eren molt més freqüents que en l'actualitat, les mares no podien prestar gaire atenció als fills, aquests havien de ser *productius* des de molt joves i el paper dels avis i àvies era mínim, per la senzilla raó que quasi ningú no sobrevivia el temps suficient per a ser-ho. Però, sobretot, era summament improbable que els infants arribessin a edats adultes tenint els seus dos progenitors vius. Aquestes són, per tant, les condicions en què s'havia de moure l'assignació de papers segons l'edat i el sexe.

Amb l'inici de la transició demogràfica la mortalitat, especialment la infantil, començà el que es convertiria amb el temps en un dràstic descens, trastocant completament les condicions objectives per a la reproducció i, per tant, per als rols de gènere. De generacions que perdien la meitat dels efectius abans dels deu anys (com les espanyoles del segle XIX), hem passat a generacions com les nascudes als

anys seixanta a Espanya, els supervivents de les quals continuaran representant més de la meitat fins que hagin sobrepassat els noranta anys.

Aquest salt qualitatiu en la supervivència sol atribuir-se, d'una manera vaga i general, a les millors condicions de vida permeses per la industrialització i pel desenvolupament econòmic, però és molt menys freqüent el reconeixement del paper mediador de les mares. I, tanmateix, totes dues coses estan lligades. Amb la industrialització apareix una novetat històrica en les relacions de gènere: la possibilitat que la majoria dels homes rebin, sent encara molt joves, un *salari familiar* que els permet casar-se fins i tot sense la col·laboració econòmica dels pares o sense el dot de la futura esposa, i la possibilitat, a més a més, que la majoria de les dones puguin contreure matrimoni i dedicar-se principalment, a partir d'aquest moment, a les feines domèstiques i a tenir cura dels fills.

Aquesta mena de família té cada vegada menys fills i més concentrats en el temps, però seria un error deduir d'aquest fet que l'esforç de provisió econòmica dels pares o l'esforç reproductiu de les mares disminueix. Al contrari. Per fi lliures de l'intolerable risc de perdre algun dels seus membres, la parella complementària pot assumir plenament, i en solitari, l'empresa de tenir fills, però pot fer-ho a costa que l'home porti fins a uns extrems insòlits el seu paper, tant pel que fa al treball en si mateix com a les hores de dedicació, alhora que la intensitat i durada del treball *de mare* i *de esposa* augmenten d'una manera mai vista. A canvi de tant d'esforç, aquestes parelles *transicionals* s'independentzen de la resta de familiars i els seus fills comencen a veure's lliures tant de la mortalitat precoç com de l'obligació de contribuir precoçment a l'economia familiar. Poden cursar estudis i estrenar un nou tipus de recorregut vital amb uns recursos i una esperança de vida que els fa radicalment diferents dels seus propis progenitors. El que s'espera de cada edat també comença a canviar radicalment.

No canvia únicament la significació de les edats adultes i infantils, perquè també hi ha efectes sobre els familiars més grans. Aquests, encara molt escassos, perden tot paper en la llar dels seus fills. Les ràpides transformacions econòmiques, el desmantellament d'un sistema productiu preponderantment agrari, la sobtada auto-suficiència d'uns joves fàcilment ocupats en un mercat de treball creixent i assalariat, el declivi del món rural i les intenses migracions cap a les ciutats, tot sembla fer trontollar els fonaments del cicle vital i familiar de les persones amb edats madures i avançades, sense donar-los temps de reconvertir-se de la mateixa manera que ho poden fer els seus fills. En brusc contrast amb un passat gens llunyà,

ni les seves terres, ni els seus patrimonis, ni els seus oficis, experiències i coneixements serveixen ja de res als seus descendents. S'ha produït una inversió de papers, que no té precedents, per la qual la situació cultural, econòmica i social d'aquells que encara han viscut poc és millor que la situació dels qui ja han viscut molt. El món, en aquests temps, va ser dels joves.

Són els temps en què es produeixen canvis tan dràstics quan es construeix la imatge assistencial i commiserativa de la vellesa que han estat manegant fins fa poc administracions, institucions benèfiques, sindicats, sociòlegs i gerontòlegs. El paper de la vellesa, segons aquesta imatge, és no tenir cap paper, no aportar res a la família ni al conjunt social. Ans al contrari, el que defineix les edats avançades és la seva incapacitat, que es tradueix en mancances econòmiques, en analfabetisme o en un nivell mínim d'instrucció, en problemes greus de salut, manca d'adaptació i solitud (la major part són dones vídues).

Com que la gerontologia neix i es desenvolupa simultàniament a aquests canvis, acaba per incórrer en el greu error de prendre aquesta distribució de funcions entre sexes i edats com el model propi de les societats desenvolupades, sense atendre el caràcter summament extraordinari i conjuntural de les condicions en què es fonamenta.

Les noves famílies, coincidents amb el model *nuclear* de les llars segons la classificació sociològica més estesa, arriben a ser, en efecte, les preponderants en les societats industrialitzades, però això no succeeix a Espanya fins que es fan adultes les generacions nascudes entre els anys trenta i quaranta, amb un endarreriment considerable respecte a la majoria de països d'Europa. Es tracta de les generacions fecundes als anys seixanta i setanta, que estan complint edats madures i avançades a partir de finals del segle xx, es a dir, en l'actualitat. Les generacions següents, actualment en edats juvenils i infantils, viuen ja en unes condicions plenament *posttransicionals* i mostren unes característiques i uns comportaments radicalment diferents dels que tenien els seus progenitors quan travessaven aquestes edats. En molt poc temps els recorreguts vitals han tornat a reconfigurar-se, amb una rapidesa que converteix el nostre país en un observatori privilegiat per a investigar simultàniament, *en viu*, totes les etapes que ha experimentat la significació social del sexe i de l'edat a causa de la transició demogràfica. En efecte, comptem amb la presència de pràcticament totes les generacions implicades en aquest canvi, cosa que no es compleix en altres països desenvolupats on el procés s'inicià molt abans i s'ha desenvolupat amb molta més lentitud.

La igualtat en les generacions recents

En quina direcció es mouen els rols de gènere en les generacions més recents? Sembla clar que cap a la igualació. L'educació familiar dels menors és cada vegada menys diferenciada per raó del sexe. A l'escola ja no els segreguen en aules separades. S'ha produït una autèntica revolució en els estudis mitjans i superiors de les joves, que, per primera vegada, se situen per sobre dels nois de la seva edat, tant pel que fa a anys d'estudis com als nivells assolits. Les famílies han deixat d'utilitzar les noies i les adolescents com a suport en les feines de la llar, i ja no les controlen més que als seus germans pel que fa a horaris, cercles socials, relacions de parella o hàbits de consum. Les seves taxes d'activitat laboral creixen. Ja no abandonen la feina en arribar a l'edat núbil, i no ho fan fins i tot quan es casen o viuen en parella. Està desapareixent la hipogàmia matrimonial (l'emparellament amb un cònjuge d'un nivell socioeconòmic o cultural més alt havia estat la norma històrica del matrimoni per a les dones fins ara). Però, sobretot, ja no es veuen abocades a les tasques reproductives com a principal ocupació en la vida. Es casen tard, tenen pocs fills, decideixen a quina edat els tenen i supediten la reproducció a la consolidació de la seva trajectòria acadèmica i professional.

Totes aquestes novetats dels comportaments femenins s'han produït enmig d'una gran expectació i han estat àmpliament documentades i analitzades. El coneixement sociològic sobre les joves actuals és extens i detallat, precisament pel seu caràcter innovador i per les grans esperances de plena igualtat que aixequen. La gran importància social i política dels indicadors de fecunditat afavoreix l'existència d'estadístiques diverses i detallades amb les quals es pot seguir molt de prop els comportaments femenins en aquesta matèria. El mateix es podria dir de la informació generada pel sistema educatiu i, encara més, de les estadístiques d'activitat i ocupació, un dels àmbits d'investigació i coneixement sociològic prioritari en l'actualitat. En conseqüència, l'evolució dels perfils vitals femenins s'observa amb llums, fotògrafs i micròfons.

Ben al contrari, quan l'atenció es dirigeix a la modificació dels comportaments associats al gènere que poden estar experimentant els homes, *l'ambient* és molt diferent. Al capdavall, semblen continuar fent les mateixes coses que havien fet fins ara i que corresponien i continuen corresponent a les tradicionals funcions masculines. La revolució apareix així com a patrimoni exclusiu de les dones i sembla produir-se en una única direcció: són elles les que assumeixen progressivament funcions que, fins fa poc, semblaven exclusives dels homes. Aquests ja no són els patriarques que eren, s'interessen

més pels fills, ha deixat de ser rar que alguns es casin amb dones de més estudis o amb una posició social i laboral superior, però res de tot això no desdibuixa el seu perfil tradicional de proveïdors econòmics i *productors*, ni els converteix en principalment *reproductors*. Malgrat que els homes espanyols expressin opinions molt favorables a la igualtat de responsabilitats domèstiques i familiars amb llurs parelles, els seus actes no s'avenen amb les seves paraules.

És evident, per tant, que el canvi dels rols de gènere no es basa exclusivament en raons ideològiques i culturals, i que en molt bona part deu el seu impuls a la revolució de les condicions objectives de vida, incloent-hi aquelles que tenen a veure amb la dinàmica poblacional. L'eficiència demogràfica resultant de l'elevadíssima supervivència assolida en les poblacions contemporànies més desenvolupades ha relaxat les exigències reproductives fins a tal punt que fa clarament disfuncional la tradicional assignació de pràcticament la meitat de la població, la femenina, a les tasques de procreació i criança de fills. Al contrari, poca cosa ha canviat per a l'altra meitat. Per als homes joves i adults, les tradicionals funcions productives i de provisió econòmica continuen sent perfectament funcionals, en la pròpia trajectòria vital i per al manteniment de les unitats familiars, i és evident que no tenen gaires motius per a abandonar-les massivament.

La igualació entre sexes s'està produint, des d'aquesta òptica, per la progressiva *masculinització* dels rols femenins.

Però, i la resta d'edats?

Aquesta última conclusió, però, podria ser precipitada. Com ja s'ha afirmat abans, el procés d'igualació sembla tenir lloc en una direcció única, la d'acostar les dones als rols tradicionalment assumits pels homes, *només si els subjectes observats són els joves*. Ara bé, l'interès social pels canvis de gènere sembla desaparèixer quan s'observen les edats madures i avançades. De la visibilitat estadística es passa a la quasi total absència de dades, i el que succeeix amb aquells que ja acaben la seva etapa adulta i voregen l'equador de la seva vida comença a ser conegut únicament a través de l'Inserso o d'algunes poques enquestes. Cap d'aquestes fonts no té com a objectiu específic sondejar la manera en què canvien els rols de gènere. No és estrany, per tant, que no es trobi allò que no es busca.

Ara bé, tot i que la informació disponible sobre aquests altres subjectes s'ha generat fins ara amb altres objectius, és possible reinterpretar-la per tal d'intentar esbrinar si també en aquestes edats els tradicionals rols de gènere han experimentat la influència de la

reestructuració demogràfica. Cal analitzar-la amb una òptica lleugerament diferent, intentant trobar signes que, fins ara, no s'havien buscat. No aconseguirem així equilibrar l'atenció desigual prestada a les diferents edats, però potser contribuïrem a fer créixer l'interès per assolir aquest equilibri en el futur.

La hipòtesi que ha de guiar aquesta reinterpretació és que, en efecte, la transició demogràfica no ha provocat tan sols una nova distribució de les edats en la piràmide de població, sinó que, a més, la supervivència massiva fins a la maduresa i la vellesa, amb l'eficiència reproductiva resultant, ha tingut repercussions sobre la significació social del sexe en totes les edats, i no solament en les més joves. Ja hem vist que per a aquestes ha implicat un impuls cap a la *masculinització*. Sostindré ara que, per altra part, està impulsant d'una manera simultània la *feminització* de les edats posteriors.

Les dades disponibles permeten argumentar aquesta afirmació des de dues òptiques molt diferents: d'una banda, la maduresa de masses està provocant una important feminització demogràfica d'aquestes edats; de l'altra, està remodelant els recorreguts vitals per a igualar els de tots dos sexes, sent el model fins ara exclusivament femení el que es mostra més ben adaptat i cap al qual es desplacen els comportaments dels homes. Així, doncs, tractaré les dues òptiques per separat.

Més dones que homes

En 1996 hi havia 20.269.845 dones a l'Estat espanyol, nombre que supera de 870.296 persones l'efectiu masculí del mateix any (19.399.549). En altres paraules, per cada cent dones hi havia 96 homes. Tanmateix, neixen més nens que nenes. En 1996 hi va haver a Espanya 10.770 naixements masculins més que femenins, i el mateix fenomen es podria observar per molt que retrocedíssim en el temps i pràcticament arreu: de manera molt constant, entre el 52 % i el 53 % dels naixements són mascles. Això vol dir que les causes tenen més a veure amb la biologia de la reproducció que amb les nostres preferències i comportaments. Si, malgrat tot, les dones són més que els homes en el conjunt d'edats és perquè els homes viuen menys temps.

Les diferències de mortalitat entre homes i dones no són gaire espectaculars si les comparem en una mateixa edat i en un període curt de temps. Això no obstant, a poc a poc, els efectes d'aquelles escasses diferències es van acumulant en les successives edats, i poden portar a extrems sorprenents. A Espanya l'avantatge numèric

inicial dels homes es va reduint progressivament en les successives edats fins a anul·lar-se completament cap als 35-40 anys. En les edats posteriors la relació ja s'ha invertit. Per exemple, per cada cent dones de 55-59 anys hi ha aproximadament 95 homes. I en el cas de persones de més de setanta anys, les diferències comencen a ser considerables: dues de cada tres persones de vuitanta-cinc anys són dones, és a dir, dues dones per cada home! Per tant, quan es parla dels *vells* per a referir-se a persones de tots dos sexes i edat avançada, l'ús del plural masculí incorre doblement en la injustícia de gènere, perquè els vells no són vells, sinó velles.

L'afirmació anterior podria haver-se fet en dècades i, fins i tot, en segles passats; la seva rellevància sociològica, però, hauria estat mínima, perquè aquells que assolien aquestes edats tenien un pes demogràfic molt reduït i una participació encara més escassa en la dinàmica social de cada moment. En canvi, precisament a causa de l'elevada supervivència actual, la preponderància relativa de les dones d'edat madura i avançada s'ha convertit en un factor clar de feminització del conjunt social. Aviat quasi un de cada deu ciutadans espanyols serà una dona de més de seixanta-quatre anys.

Aquest és només un primer argument, tot i que d'implícacions molt importants, per a sostenir la nostra hipòtesi que els canvis demogràfics afavoreixen la feminització de la vellesa.

Es tracta, però, d'un argument molt limitat, i podria semblar un abús estadístic i incórrer en una visió excessivament biològica de les poblacions humanes. Podria, a més a més, suscitar ben fundades reticències des dels estudis de gènere i des de l'activisme a favor de la igualtat entre homes i dones. Les dones de més edat no semblen ser el model més atractiu per a les joves espanyoles i s'acosten molt al prototip que el feminisme pretén combatre. No és, doncs, estrany que la feminització estadística a partir de la maduresa pugui semblar una victòria pírrica i que el pensament feminista s'estimi més prestar una atenció més gran a les dones que encara no han arribat a aquestes edats. Les que ja ho han fet no desperten les mateixes esperances perquè les seves trajectòries ja estan molt consolidades i es van construir en èpoques en què el progrés social i cultural d'Espanya havia sofert un cop molt dur.

Tanmateix, no cal que una persona es comporti de manera diferent perquè canviï la seva funció social. Les relacions socials resulten de la interacció entre persones, interacció en la qual influeixen de manera fonamental les diferències d'efectius entre les diferents edats. Que les dones madures, igual que els homes joves, mantinguin els rols de gènere que havien tingut fins ara, no les salva dels canvis que està experimentant el conjunt social, sinó que les situa

en posicions relatives noves envers quin els envolta. S'equivoquen els qui troben molt més interessant el canvi entre les joves, perquè són elles les que *es mouen*, mentre que consideren sense interès les dones madures i grans perquè és la seva situació la que es mou al seu voltant. Ans al contrari, té ple sentit demanar-se pel seu tipus d'encaix en la nova redistribució social de les edats provocada per la maduresa de masses. Si de debò conviuen actualment a Espanya dos models diferents de dona, separats d'una manera difusa per les edats que segueixen a la maduresa, aleshores cal prescindir de prejudicis i valoracions desiguals de tots dos models, i abordar d'una vegada el seu estudi en condicions iguals.

Quins són els trets sociodemogràfics que caracteritzen aquest model femení tan oposat al de la *nova dona espanyola*? Com justifiquen que es valori tan poc la condició femenina d'aquelles que ja fa temps van deixar de ser joves? Miraré de respondre totes dues preguntes fent primer una descripció típica dels indicadors descriptius més habituals i posant en dubte després la manera més freqüent de interpretar-los.

Com són les dones d'edat madura i avançada?

Veiem com es caracteritzen les dones des del punt de vista sociodemogràfic i com aquestes característiques serveixen per a construir sobre elles una imatge negativa de la feminitat madura, si aquesta és comparada amb la juvenil o amb la masculinitat dels homes de la mateixa edat.

1) La supervivència

A edats iguals, pràcticament des del naixement, l'esperança de vida femenina és superior a la masculina. Però després de les edats adultes el contrast s'amplia. No cal dir que, si es tracta d'una característica associada als comportaments femenins, als homes els convindria enormement *feminitzar-se*. I, tanmateix, aquesta conclusió no té gaires adeptes. Les dones, hem sentit sovint com a contraargument, a canvi de viure més, han de patir més intensament els estigmes de la vellesa. Parem compte en la manca de sentit d'aquesta afirmació. Com pot trobar-se avantatges en la masculinitat pel fet de comportar una supervivència menor? És evident que cal incórrer en una mena d'equilibris estranys, com el que ens diu que les dones viuen més, però la seva vida és menys interessant, menys *plena*, més insatisfactòria. O aquell altre que apel·la als indicadors sanitaris sobre la major morbiditat i la pitjor percepció de la pròpia salut entre

les dones d'edat avançada. En tot cas, el resultat —no perquè sigui xocant és menys cert— és que aquest tret de la feminitat no sembla que es valori d'una manera gaire positiva.

2) La situació convivencial i residencial

Una altra de les conseqüències de tenir una vida més llarga és que la viduïtat és molt més probable entre les dones. De fet, és l'estat civil de, pràcticament, la meitat de les dones de més de 64 anys, mentre que per als homes del mateix interval d'edat suposa menys del 20 %. Els homes solen acabar els seus dies al costat de la seva cònjuge; les dones, no.

La sobremortalitat dels homes, però, no és l'única causa d'aquest *mal femení*. Els seus efectes es veuen multiplicats en combinar-se amb la fins ara tradicional major edat dels homes en el moment de casar-se. Com que l'edat mitjana al matrimoni d'aquestes generacions ha estat molt desigual segons el sexe, la viduïtat també seria més freqüent entre les dones, fins i tot sense que hi haguessin diferències de mortalitat.

La desigual edat al matrimoni té, a més a més, altres conseqüències sobre les pautes de convivència. Implica també que els fills comuns de la parella neixen i s'emancipen més aviat en la vida de la mare que en la del pare.

Tot sembla confabular-se perquè, a partir de la maduresa, la companyia de familiars directes sigui més escassa per a les dones que per als homes. L'evolució de l'estructura de les llars a Espanya és força simptomàtica en aquest sentit. A l'hora que es redueix el nombre mitjà de persones en cada llar, augmenta el pes de les llars formades per parelles sense fills, el de les monoparentals i el de les unipersonals. I, contra la creença general que són els joves els qui protagonitzen aquestes transformacions, en bona part s'expliquen per la forma en què canvien les pautes de convivència de les persones de més edat. Igualment minvants són les llars on resideix més d'un nucli conjugal i les anomenades *extenses*, llars en les quals els adults conviuen amb els seus propis fills i també amb altres familiars, com ara algun dels seus propis progenitors. Aquesta mena de llars sovint resultava del suport familiar als més grans i, per bé que minoritàries, la seva pervivència estadística ha distingit fins fa poc Espanya de la resta d'Europa, on ja eren pràcticament inexistents. Doncs bé, també a Espanya porten camí de desaparèixer, sobretot com a forma de convivència de les dones (la convivència dels vidus d'edat avançada amb els seus descendents és encara estadísticament significativa).

En suma, allò característicament femení en les edats avançades, pel que fa a la situació convivencial i residencial, no sembla tampoc un model per envejar.

3) L'escàs nivell d'instrucció

El migrat paper de la instrucció formal en la vida quotidiana és una altra de les característiques de les dones de més edat. En aquest fet hi ha una consonància evident entre les funcions familiars que els van ser assignades des de petites i el capital educatiu que es va considerar pertinent proporcionar-los. En les generacions nascudes a principis del segle xx i, per tant, amb una edat molt avançada actualment, quasi el 40 % de les dones no van ser escolaritzades, mentre que la proporció d'homes en la mateixa situació no arriba al 30 %. Però fins i tot en generacions molt posteriors, les escolaritzades durant el franquisme, tot i veure millorat el seu bagatge educatiu, les diferències es van ampliar perquè les millores foren més intenses i ràpides en l'ensenyament per a nois. Encara estan arribant als seixanta anys generacions en les quals la proporció de dones que no van trepitjar mai una escola duplica la dels homes en la mateixa situació.

Els importants efectes d'un baix nivell d'instrucció són àmpliament coneguts en sociologia. Aquest fet comporta desavantatges evidents en la relació individual amb l'entorn material i humà; dificulta l'accés a la informació i als serveis; correlaciona negativament amb el nivell de salut i, fins i tot, amb la seva percepció subjectiva quan el nivell «objectiu» és el mateix. Tampoc en aquest cas no sembla desitjable el prototip de feminitat que encarnen aquestes dones.

4) La situació econòmica

Les conseqüències per a la *segona part de la vida* que es deriven de la tradicional especialització reproductiva femenina transcendeixen àmpliament el paper del nivell educatiu. És en les trajectòries laborals i en la situació econòmica on es fan sentir d'una manera fonamental, ja que determinen les condicions materials de vida en el present.

Les espanyoles de més edat han tingut una dedicació mitjana al treball de la pròpia llar àmpliament superior als quaranta anys, mentre la dedicació masculina en les mateixes generacions és pràcticament nul·la. La situació no és simètricament inversa amb relació al treball extradomèstic. Si són els homes els qui han estat laboralment ocupats durant més de quaranta anys, els anys d'ocupació ex-

tradomèstica femenina, encara que menors, no són negligibles. Les dones que avui tenen més de setanta anys hi han estat ocupades una mitjana propera als trenta anys. Òbviament, perquè això sigui possible han d'haver compatibilitzat els dos tipus de treball, el domèstic i l'extradomèstic, durant bona part de la seva vida (i moltes durant tota la vida). La manera en què aquesta doble dedicació impedeix progressar en la pròpia carrera professional i limita el tipus i la categoria dels treballs accessibles no és una cosa que descobrirem ara. Però encara és més rellevant que, en molts casos, la trajectòria laboral no es va veure dificultada, sinó interrompuda per la dedicació a les tasques reproductives. Tant si la interrupció fou definitiva com si va ser només temporal, les conseqüències foren irreversibles.

Si aquests matrimonis haguessin estat realment una empresa comuna, amb funcions repartides de manera complementària, en arribar a la maduresa i la vellesa no importaria gaire quin dels dos integrants assumia el paper de proveïdor econòmic. Però la veritat és que la suposada complementarietat conjugal s'ha traduït en realitat en una inferioritat econòmica de les dones. Inferioritat en la pròpia família, perquè durant dècades s'ha restringit la seva capacitat real i fins i tot legal de gestionar el patrimoni i els recursos econòmics familiars (fins a tal punt van ser relegades a un segon pla que el Codi civil emparava la primàcia dels fills per damunt de l'esposa en la transmissió patrimonial a la mort del marit). Des del punt de vista social, perquè el dret a percebre una pensió s'ha aplicat amb criteris molt diferents en funció del passat laboral de cada persona i, per tant, del seu sexe.

Una reinterpretació necessària

No cal seguir enumerant; tot sembla conduir a la mateixa conclusió. Per què, doncs, considero necessari —urgent, fins i tot— aprofundir en el coneixement d'aquestes dones? Quins motius hi ha perquè els homes de la seva mateixa edat les prenguin com a model? Tot el que acabo d'exposar sembla donar la raó a aquells que aplaudeixen les transformacions protagonitzades per les dones joves i troben desavantatjós i rebutjable el model de feminitat que encarnen les que ja no ho són. Doncs bé, malgrat que les dades que fonamenten la descripció acabada de fer poden ser rigoroses, la manera en què s'acostuma a interpretar-les i les *inevitables* conclusions que se'n deriven contrasten amb l'observació directa i personal. Només cal sortir al carrer per a comprovar que aquestes dones mereixen més admiració que no pas commiseració, que són elles les que proporcionen as-

sistència i fan favors als joves, i no a l'inrevés, i que la seva manera d'afrontar la maduresa i la vellesa les situa en una posició d'avantatge davant els homes. Alguna cosa falla, per tant, en la manera típica de presentar les seves característiques.

La principal font de malentesos està a analitzar les trajectòries vitals d'aquestes dones amb els mateixos patrons aplicats als homes i amb els mateixos valors amb què es jutja la joventut. Els traumes associats a la jubilació, la pèrdua d'estatus i funcions socials i familiars o la crisi emocional dels quaranta ocupen bona part de l'anàlisi sociològica de les edats madures, però impliquen una visió poc diferenciada segons el sexe i distorsionen la realitat estrictament femenina, molt més complexa. La valoració exclusiva dels recursos educatius, relacionals, laborals o econòmics en funció de la seva utilitat com a eines de desenvolupament i autoconstrucció pot ser coherent quan es tracta de seguir les trajectòries dels joves i els adults, però resulta excessivament limitada quan l'objecte d'estudi són les persones que ja han travessat aquestes edats.

Que les dones tinguin una esperança de vida més gran hauria de ser un motiu suficient de sospita. Cal molta fe per a afirmar que és preferible la masculinitat quan es parla de supervivència. Encara més, si viure més anys comporta l'estigma d'una vellesa escassament valorada, la veritat és que les dones que el pateixen s'hi enfronten molt millor que els homes, amb uns ànims que en el futur hauran d'agrair els qui són a les portes d'aquestes edats. Les dones permanentment de dol per un marit mort ja fa anys, que conviuen amb algun fill considerant-se una càrrega, que se senten desplaçades per la nora en les tasques quotidianes de tota la vida, que no tenen estalvis ni cap patrimoni i que no troben altre sentit a la vida que no sigui esperar la mort tancades a casa, són la personificació d'un tòpic pràcticament extint que no es correspon en absolut amb la realitat majoritària.

De les diferències d'instrucció, trajectòria laboral i situació econòmica es deriven també conclusions menys evidents del que sembla. Els estudis formals són molt importants en l'igualment formal món del treball assalariat, i les diferències educatives entre sexes esdevenen intolerables quan es pretén una competència justa en el món del treball extradomèstic. Però suposar que els estudis acadèmics són l'única font de coneixements importants i útils en qualsevol situació o en totes les etapes de la vida condueix novament a mesurar les dones que ja no són joves amb la vara juvenil i masculina. El resultat és el menyspreu pels coneixements i habilitats d'aquestes dones, senzillament perquè no els avala cap acreditació acadèmica i perquè no tenen com a finalitat el mercat de treball. Aquest error no és gaire

greu referit a les joves que aspiren a la igualació laboral amb els homes de la seva edat, però esdevé fatal per als homes madurs. Al capdavall, la vida laboral s'acaba, i cada vegada més d'hora.

Els homes, educats, formats i aplicats al món «exterior» de les relacions laborals i de les activitats productives impersonals i contractualment formalitzades, perden de sobte el terra sota els peus quan la vida laboral arriba a la seva fi. Els seus recursos, coneixements, habilitats i relacions no desapareixen, però es queden sense el lloc d'aplicació per al qual es van crear i desenvolupar, es mouen en l'aire. Res en la seva formació no els capacita per a tornar al *món real* de la llar, de les relacions personals informals, de les feines quotidianes de la llar i del manteniment de la xarxa de suport familiar.

Per a les dones, en canvi, no hi ha un salt a l'abisme ni un aterratge forçós. Si es dedicaven exclusivament al treball de la llar, per a elles no hi ha jubilació. Si el compatibilitzaven amb una ocupació laboral, la jubilació és molt més ben rebuda que entre els homes de la mateixa edat.

La jubilació posa fi, per tant, a bona part dels desavantatges derivats de la menor instrucció femenina, i posa en evidència, a més, la migradesa i la inadaptació dels coneixements típicament masculins, sovint no aplicables a la nova situació. De fet, és freqüent que l'esposa, malgrat la seva millor disposició per a afrontar les mateixes edats, hagi de patir la jubilació del seu cònjuge tant com ell mateix.

Si encara tenim algun dubte sobre la dificultat amb què els homes s'adapten a aquest mal tràngol, l'esvaeix el significatiu augment de la seva mortalitat al voltant de les edats finals de la vida activa. Els índexs de mortalitat revelen, fins i tot, que en arribar a aquest moment la seva dependència envers la parella s'intensifica: els homes que enviduen, tenen una esperança de vida menor que els que continuen convivint amb la seva parella. En la situació molt més freqüent que la vídua sigui ella no es produeix el mateix augment de la mortalitat, per molt que la situació li sigui igualment penosa i traumàtica. No falta qui es deixa portar per l'extremisme androgin i pensa que per a moltes d'aquestes dones la viduïtat és, de fet, una benedicció i no pas una tragèdia. Sense arribar a aquest extrem, sí que no es pot negar que, un cop superat el dol inicial, moltes dones vídues recuperen una consciència plena de la seva pròpia individualitat i s'obren al món amb redoblada vitalitat.

En definitiva, per molt estrany que pugui semblar, estic afirmant que els tradicionals rols femenins proporcionen a la dona d'edat madura i avançada una independència i autosuficiència que els igualment tradicionals rols masculins no han permès fins ara als homes de les mateixes edats.

Aquesta afirmació topa inevitablement amb les desigualtats econòmiques. Però és important destacar la seva millora substancial en els darrers anys, i que les generacions que actualment arriben a edats madures van acompanyades de canvis encara més espectaculars. Els més grans de seixanta-quatre anys tenen habitatge en propietat (més de tres de cada quatre d'ells), o es beneficien d'habitatges llogats fa molt de temps, a un preu molt inferior al que han de pagar els joves que formalitzen un d'aquests contractes. A diferència de només algunes dècades enrere, no són els adults joves els qui avui dia tenen un habitatge en propietat, un bon cotxe, estalvis i una segona residència. No han tingut temps per a tant.

Entre els de més edat d'un i altre sexe el valor dels diners tampoc no és exactament el mateix. La seva elasticitat es torna sorprenent en mans d'aquestes dones. Els seus coneixements d'economia domèstica no han d'envejar pas els dels economistes llicenciats. No es tracta de coneixements teòrics, sinó aplicats; els han desenvolupat des de la infantesa, els han polit a mesura que els confrontaven amb la gran diversitat de situacions que provoca la vida, els han emprat al servei d'unitats familiars molt més nombroses del que són en aquest moment. També la productivitat del seu treball domèstic és aclaparadorament superior a la dels seus congèneres masculins.

No és gens estrany que, fins i tot amb recursos econòmics escassos, estigui augmentant la independència familiar de les edats avançades, especialment la de les dones que viuen soles. La constatació d'aquesta tendència pot produir una impressió poc esperançadora entre els treballadors socials que visiten les llars més deprimides, de la mateixa manera que els responsables de la política social poden deplorar l'aparent tendència que els fills es desentenguin dels seus pares, basant-se en el fet que cada vegada són menys els qui els acullen a la seva llar; la veritat, però, és que la independència domiciliària creixent és un reflex fidel de la millora en les condicions econòmiques de la gent gran.

Aquesta millora, malgrat tot, podria ser desigual segons el sexe. La concessió recent de pensions de vellesa no contributives, que universalitza el dret a percebre alguna mena de pensió a aquestes edats, no és suficient per a equilibrar les diferències entre els homes treballadors i les dones mestresses de casa. Ara bé, el salt del no res a una pensió mínima és crucial. Les pensions de viduïtat no proporcionen tampoc els mateixos recursos que les de jubilació amb cònjuge a càrrec. Tot i que pugui semblar massa cru de dir, serveixen a una sola persona, no a dues. I, sobretot, convé no oblidar que les millores del sistema de pensions i de l'Estat de benestar no són en absolut el principal factor que cal considerar. El motiu principal de la millor si-

tuació dels qui actualment estan en la maduresa i inicien la seva vellesa és que es tracta de generacions amb més recursos propis que les generacions precedents, i les dones es beneficien molt especialment d'aquest canvi de perfil.³

Les estadístiques sobre estat civil i estructura de les llars s'estan interpretant per a donar-nos una imatge de soledat i abandó que no es dedueix necessàriament d'aquestes dades, perquè la família no es redueix als convivents sota un mateix sostre. És precisament en l'àmbit convivencial i familiar on pitjor s'està llegint la informació sobre les dones grans, i on més errònies són les conclusions sobre la situació comparativa entre homes i dones.

La independència creixent de les dones de més edat i el seu paper fonamental en la gestió de les pròpies llars (amb més o menys recursos, amb parella o sense ella) és només una petita part del canvi familiar i social que protagonitzen. Fins i tot quan no comparteixen el mateix domicili, moltes d'aquestes dones continuen exercint funcions cabdals per a altres familiars. No s'ha valorat suficientment el paper que han tingut en la incorporació massiva al mercat laboral de les seves filles joves, però és evident que moltes dones treballadores compten amb les seves mares per a comprar, per a *arreglar papers*, per a fer-se càrrec dels nens més petits o per a portar-los al col·legi quan són una mica més grans. Els antecedents s'han de buscar molt abans, quan en plena crisi econòmica, allà cap als anys setanta i vuitanta, moltes dones d'edat madura van tornar a treballar, sovint *feint feines*, com a resposta a l'atur dels seus companys o, senzillament, per a complementar els ingressos familiars. D'aquesta manera, contribuïen d'una manera crucial a fer possible que els seus fills i filles es dediquessin als estudis de manera exclusiva i duradora, dedicació que ha permès a les joves actuals igualar i superar el nivell d'instrucció dels homes de la seva edat per primera vegada en la història del país.

Els beneficis d'aquestes noves estratègies familiars no són únicament per als altres: les relacions són d'interès mutu i no es limiten als ajuts visibles. En el paper d'aquestes dones hi ha una funció, molt més difusa i difícil de detectar estadísticament, que les beneficia significativament en els seus últims anys i que els homes

3. Per a argumentar aquesta afirmació potser convindria recordar fins a quin punt les fortunes de les famílies més riques d'Espanya s'estan concentrant en mans de vídues. Però és molt més rellevant, des d'una òptica sociològica, que les pràctiques de successió i herència estiguin experimentant una transformació generalitzada: el model tradicional era que heretessin els fills, amb usdefruit per al cònjuge; ara l'hereu és el cònjuge i als fills pertoca la legítima.

no assumeixen: la de mantenir la cohesió familiar en un món de dispersió parental creixent, tant geogràfica com residencial. Aquesta funció no es pot detectar ni tan sols amb les enquestes sobre l'ús del temps, i només algunes de caràcter qualitatiu o basades en entrevistes en profunditat suggereixen la seva importància. Les enquestes sobre l'ús quotidià del temps semblen estar adreçades només a persones de mitjana edat, amb horaris dividits entre la feina i l'oci. En el sac de l'oci qualifiquen precisament les visites, els contactes telefònics, els petits ajuts domèstics a tercers. Es barregen d'aquesta manera les hores de visites *intranscendents*, molt més freqüents, i aquelles que comporten ajuts puntuals però imprescindible en casos d'urgència, òbviament excepcionals. Tanmateix, unes i altres s'haurien de valorar distingint l'edat del subjecte que les fa. El bon funcionament de les solidaritats familiars quan es produeixen urgències i necessitats greus requereix també un treball constant de *lubricació* dels seus mecanismes, com ara les llargues converses *d'àvies*, on es repassa la vida i miracles de tots els membres de la família i que tan banals semblen a alguns, especialment si són homes.

Quan en les més altes instàncies del nostre país es parla del fort impacte que pot tenir l'envelliment demogràfic sobre els sistemes sanitari i de benestar social, alguns assenyalen, de passada, que afortunadament a Espanya la solidaritat familiar té un paper molt superior al d'algunes prestacions de l'Estat (precisament la situació a la qual voldrien arribar molts altres països desenvolupats). El feminisme, davant aquestes tesis, té motius per a malfiar-se'n, perquè l'eufemisme *la família* amaga que, en realitat, s'està parlant de funcions tradicionalment femenines, i podria succeir que acabessin carregant amb els estalvis que l'Estat intenta fer en l'atenció a la gent gran. El que ningú no sembla recordar és que precisament gràcies a la maduresa de masses, la presència simultània de quatre generacions en una mateixa família porta camí de generalitzar-se, i aquesta nova configuració familiar té en les generacions madures el seu sustentador principal. Als ja besavis, als qui són realment molt ancians, no els cuiden les joves, molt enfeïnades en un món laboral cada vegada més competitiu, sinó gent gran, majoritàriament dones. Hauria de ponderar-se, per tant, la gran rendibilitat de qualsevol inversió realitzada per l'Estat en pensions no contributives o en altra mena de prestacions per a aquestes dones: òbviament, són més barates que mantenir places hospitalàries o residències públiques per als seus pares ancians, i tenen addicionalment una capacitat d'estalvi i unes garanties de bona gestió difícilment millorables per altres institucions, públiques o privades.

La feminització dels homes

Si aquesta altra valoració de les característiques i circumstàncies que defineixen la feminitat a edats madures i avançades té alguna credibilitat, s'ha d'acceptar també que les pressions socials i ambientals que podrien forçar aquestes dones a modificar substancialment els seus rols són força escasses. Si bé les dones més joves s'apropen voluntàriament o forçosa a actituds i funcions pròpies, fins fa no gaire, dels homes, allò *femení* continua tenint una gran funcionalitat quan s'acosta el final de la vida laboral.

Als homes, els passa quelcom semblant en arribar a la seva etapa de maduresa? Aquesta no és una pregunta que les enquestes semblin interessades a respondre i, de fet, les dades disponibles resulten prou escasses. El que sí que sabem amb seguretat és que les condicions per a mantenir els rols masculins anteriors experimenten un canvi substancial i fàcilment objectivable en arribar la jubilació. Aquest coneixement es pot concretar, a més a més, tenint en compte l'evolució històrica de les condicions laborals i de jubilació.

Quan Espanya era encara un país eminentment agrari i l'esperança de vida masculina prou reduïda, els homes senzillament treballaven mentre les forces ho permetien, els inactius eren escassos i l'organització interna de les relacions i de les economies familiars facilitava el *patriarcat* sostingut fins al final de la seva vida. La situació, però, ha canviat molt. L'esperança de vida masculina garanteix molts anys de vida després de la jubilació, aquesta s'anticipa cada vegada més i el nombre d'homes que traspassen la maduresa i esdevenen *inactius* ha crescut espectacularment. Les noves condicions familiars i productives han accentuat clarament la disfuncionalitat dels rols tradicionalment masculins a aquestes edats. Aquells que, malgrat tot, pretenen mantenir-los més enllà de la vida activa, es veuen obligats a barallar-se per molts anys, dècades i tot, amb l'absoluta inadaptació a la seva situació real. El canvi, l'ajustament, es fa necessari, gairebé inevitable, i passa per assolir nous rols més ben adaptats a aquesta nova i duradora etapa de la vida. La reconversió no és senzilla. Les dones joves han tingut més fàcil la seva pròpia reconversió perquè comencen a fer seus els nous rols des de la infantesa i de manera gradual, i perquè els antics ja no semblen desitjables. En canvi, els homes madurs es veuen obligats a una reconversió tardana, molt més brusca i, en molts casos, no desitjada. En jubilar-se perden instantàniament el cercle de relacions on es movia el nucli de la seva vida social. Deixen d'estar lligats a una distribució del temps dictada pel treball, reguladora dels cicles quotidians i de les perspectives per a demà, i es veuen obligats a decidir

com passaran cada hora del dia, què faran l'endemà quan es llevin, quins són els seus projectes per als anys vinents (qui hagi estat a l'atur alguna vegada ja té una bona mostra de fins a quin punt aquesta situació pot resultar insostenible de manera indefinida). La seva formació, habilitats i experiència laboral, de vegades molt extenses i especialitzades, perden sobtadament tota utilitat per a la vida que els espera. I tot això agreujat de manera cada vegada més freqüent per les jubilacions anticipades, que amb prou feines deixen pair suficientment la notícia i les seves conseqüències.

Caldria posar en marxa alguna mena de preparació per a la jubilació, i sembla que tant els estats com algunes empreses en són cada dia més conscients. Tanmateix, el més habitual encara és que no hi hagi tal cosa. Per a la majoria dels homes, les millors lliçons de com encarar la nova vida s'hauran d'aprendre a la pròpia llar i amb la seva companya com a mestra i principal exemple.

Per a molts homes, això és massa. Fins i tot la seva supervivència pot quedar afectada i, de fet, s'observa un augment significatiu de les probabilitats masculines de morir en les edats de jubilació. La vida domèstica pot esdevenir un autèntic malson, i en molts casos en què l'home viu de manera traumàtica la seva jubilació les relacions familiars es veuen desastrosament pertorbades i les companyes n'han de patir les conseqüències tant o més que ells.

Si s'han de resumir les conseqüències de la maduresa masculina amb el grau més alt d'abstracció possible, probablement el millor indicador és el canvi en la significació del temps. Per als adults actuals, el temps és diner, però fins fa poc això només era cert amb relació als homes. La significació del temps ha mostrat diferències de gènere molt acusades en totes les etapes de la vida també en el pasat més remot, quan el treball encara no era majoritàriament assalariat o, fins i tot, quan els diners a penes tenien cap paper en la realitat quotidiana.

Les primeres etapes de la vida femenina, de manera ancestral i quasi universal, han estat més breus que les dels homes. La seva principal via de col·locació en la vida, esdevenir *la dona de*, apresava les famílies a convertir les filles en adultes al més aviat possible. Els motius no eren simplement culturals, ja que tenien a veure també amb determinants molt més rígids, com la tradicional manca d'homes casadors derivada de la sobremortalitat masculina. Per a les dones, el matrimoni era urgent pel risc d'*arribar massa tard* si s'havien de buscar candidats.

En canvi, els homes trigaven més a convertir-se en adults. Havien d'esperar a conèixer un ofici, a consolidar-se econòmicament, a heretar les terres familiars... abans d'aspirar a ser marits i pares.

A partir del casament, la situació s'invertia completament. L'home adult es veia immers en una vida social altament formalitzada, externa a la llar, casada amb el temps regulat per les rigideses de la feina quotidiana i de les relacions socials. La dona casada, en canvi, veia aturar-se el temps, tornar-se tou, interior, autoregulat. Els homes adults semblen haver anat sempre contra el temps, amb presses per arribar a qualsevol cosa i a qualsevol lloc, mentre els rols femenins requerien un temps dilatat i una actitud pacient davant les coses.

L'espera forma part de la feminitat imaginària en gairebé totes les cultures. La dona romanía immòbil, era la que observava com se n'anaven i venien els altres. Esperava que la *traguessin* a ballar o que el pretendent *sol·licités la seva mà*. Els homes, en canvi, perden la paciència mentre les dones preparen les bosses per a sortir el cap de setmana, s'enutgen amb el conductor del davant perquè va massa a poc a poc o troben insuportable mirar deu botigues en comptes de comprar en la primera. No és solament que les societats industrials els hagin assignat el paper productiu. Els antecedents es perden en la nit dels temps.

Aquesta significació del temps masculí es comença a esquarterar amb la maduresa de masses. Els homes madurs comencen a veure's obligats a *feminitzar* les seves actituds pel que fa a l'ús del temps quotidià, no per progressisme, sinó perquè l'alternativa són dècades de frustració i conflictes. Si deixem de banda les consideracions abstractes i tornem al terreny més palpable dels comportaments quotidians, els signes de canvi en els homes són abundosos. Comencen a integrar l'espera i la paciència en activitats quasi exclusivament *de dones* fins fa poc, com anar a comprar o anar a buscar els nêts al col·legi. De fet, els nêts poden arribar a convertir-se en un punt de referència vital davant la nova situació. Molts homes jubilats tenen la sensació d'haver perdut l'oportunitat d'intervenir realment en la criaça dels seus fills. Quan els van tenir, el rol masculí preceptiu encaminava el temps, els recursos i els interessos cap a una altra direcció. Quan arriben a avis tenen una segona oportunitat, i sovint compleixen els requisits i tenen la disponibilitat que els va faltar en la primera. En aquests casos estableixen relacions amb els nêts que no són exactament equivalents a les de les àvies, encara lligades a activitats més imperatives i materials.

En general, al marge de les feines de la llar, on les seves incursions, tot i començar a ser visibles, encara no assoleixen ni la intensitat ni l'extensió que caracteritza el treball domèstic femení, la funció tradicionalment assignada a les dones que més bé poden assumir els homes madurs és tenir cura d'altres familiars. L'atenció

dels infants és només una de les possibles versions, però n'hi ha moltes més que estan deixant de ser una excepció.

La funció de cuidar els malalts és tan tradicionalment femenina com la cria dels infants. Fins a tal punt que quan els problemes de salut impliquen l'internament en una institució sanitària, els homes intervenen examinant, diagnosticant, prescrivint tractaments... i en acabat desapareixen. Qui s'encarrega del seguiment, del subministrament dels fàrmacs, de l'observació continuada, solen ser les dones (signe novament de la diferent assignació de valor al temps en funció del gènere). Cuidar malalts no és una funció intensiva, sinó extensiva en el temps. El temps efectivament dedicat per un metge al seu pacient és reduït; en canvi, cuidar requereix molt més: requereix vigilància, alerta, presència continuada en previsió d'imprevistos i una implicació emocional més gran. És també acció sense acció, estar sense fer, *compartir el temps amb...*, rols femenins tradicionals que els homes també poden assumir un cop jubilats.

Amb l'evolució actual i previsible de la supervivència de les edats més avançades, no hi ha cap dubte que la modalitat d'aquesta mena d'activitats que més ha de créixer és l'atenció prestada a persones molt grans amb dependències funcionals importants. Fins no fa gaire, mentre el nombre d'aquestes persones era encara reduït i la principal activitat de les dones eren les feines de la llar, el perfil típic dels cuidadors a Espanya es podia definir d'aquesta manera: 'gènere femení, nombre singular'.⁴ El primer canvi relacionat que ha provocat la maduresa de masses és augmentar (no disminuir) el nombre de dones que proporcionen aquests serveis, i concentrar extraordinàriament les funcions cuidadores en les edats madures.

Les dones joves ja no es cuiden dels avis! Perdriem el temps si hi buscàvem explicacions morals, si apel·làvem a la degradació dels valors familiars tradicionals o a qualsevol altre factor cultural, quan el que ha canviat són les condicions objectives i materials de vida. La *masculinització laboral* de les dones joves elimina del panorama una proporció considerable dels cuidadors potencials i ja és imparable. Es pot predir, per tant, que en el futur totes les atencions familiars als dependents es concentraran en edats madures. Amb aquestes perspectives, la maduresa de masses hauria de ser una bona notícia: les edats potencialment cuidadores estan experimentant un augment numèric molt més ràpid que les edats anteriors. Tanmateix, quan es fan projeccions de possibles cuidadors no es té en

4. RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, P. (1999). «El problema de la dependencia en las personas mayores». A: MORAGAS MORAGAS, R. *El reto de la dependencia al envejecer*. Barcelona: Herder, p. 206.

compte els homes. S'accepta com a premissa de partida que només les dones d'aquestes edats es poden encarregar de cuidar la gent molt gran.⁵ Novament el pessimisme recau sobre nostre per culpa de la demografia.

És ben cert que, fins ara, la majoria d'aquests cuidadors han estat les filles de les persones ateses; però les condicions objectives estan canviant amb la maduresa de masses. En altres països on ja fa temps que els homes madurs constitueixen una part considerable de la població, el seu paper de cuidadors és tan important com el de les dones de la mateixa edat. Als Estats Units, per exemple, la relació entre homes i dones cuidadors és de quatre a cinc. Atès que en les edats madures hi ha més dones que homes, una relació de quatre a cinc suposa pràcticament que tots dos sexes estan exercint aquesta funció amb la mateixa extensió. De fet, els homes es revelen perfectament competents en aquestes tasques i existeixen investigacions segons les quals la seva predisposició anímica és fins i tot més adequada que la de les dones.⁶

El pessimisme, malgrat tot, aconsegueix escampar-se en l'opinió pública. La preferència majoritària entre la gent gran continua sent que, si mai necessiten una atenció especial per culpa d'alguna discapacitat, els sigui subministrada a la pròpia llar i per cuidadors de la seva família. Aquells que encara no han arribat a la vellesa també opinen majoritàriament que són aquestes les condicions adients per a cuidar la gent molt gran.⁷ Però, malgrat aquestes opinions majoritàries, també és majoria la gent gran convençuda que els seus desigs no es faran realitat, argumentant sobretot que cada vegada són més les dones que treballen, i que s'està perdent el sentit del deure

5. Vegem-ne un exemple: Un dels nostres millors demògrafs, J. A. Fernández Córdón, va fer una previsió de com evolucionaria en els propers anys la relació numèrica entre cuidadors potencials i persones dependents en la tercera edat a *Les personnes âgées en Europe: Rapport national, Espagne* (1992), Brussel·les. Amb aquest propòsit es basava en les projeccions de població d'Espanya per sexe i edat. Doncs bé, l'indicador escollit per a fer la previsió era la divisió de les dones de 45 a 69 anys per als més grans de 64 (s'ha de dir que aquesta és una pràctica ben corrent) El resultat és, suposadament, el nombre de cuidadors disponibles que hi haurà per cada persona susceptible de necessitar aquests serveis, i les xifres són preocupants. Si en 1950 eren 1,61, en el 2011 la relació ja serà inversa, menys d'un cuidador potencial (0,96) per cada persona més gran de 64 anys. On són, però, els homes cuidadors en aquestes estimacions?

6. CHANG, C. F.; WHITE-MEANS, S. I. (1991). «The men who care: An analysis of male primary caregivers who care for frail elderly at home», *Journal of Applied Gerontology*, núm. 10, p. 343-358.

7. INSERSO (1995). *Las personas mayores en España. Perfiles. Reciprocidad familiar*. Madrid: Ministeri d'Afers Socials, p. 83.

envers els pares. Ningú no sembla comptar amb la maduresa de masses ni tenir en compte la redefinició de rols que s'està operant entre les diferents edats, tant en l'un sexe com en l'altre.

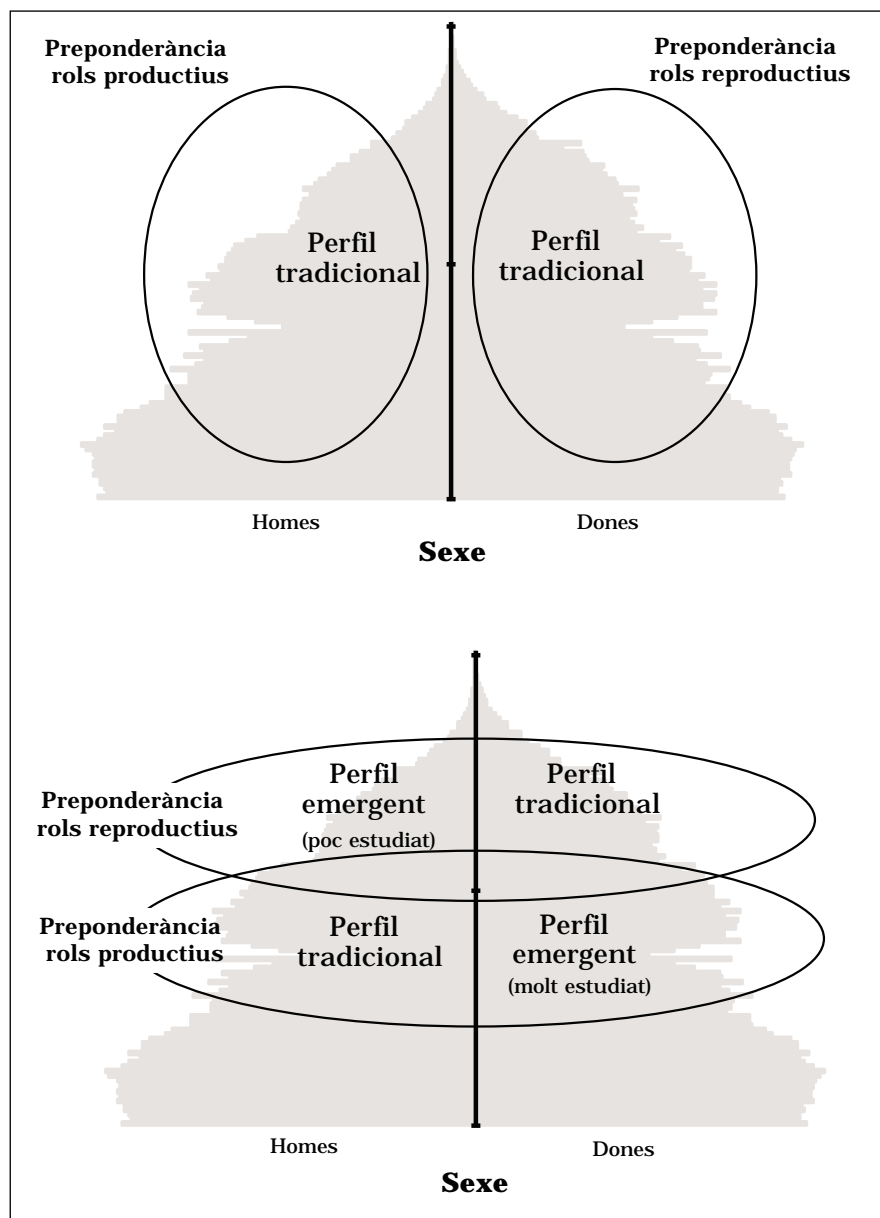
Conclusions

Si es vol banalitzar la hipòtesi principal enunciada en aquest article, sempre es podrà dir que els homes de més de seixanta anys encara no han començat a portar faldilles. Però la veritat és que, des del punt de vista demogràfic, estem assistint a l'aparició d'un col·lectiu masculí sense precedents que no té per funció social pràcticament res del que fins ara semblava específicament masculí. El canvi no afecta només a ells, sinó que existeix una tendència clara a fer que les funcions dels sexes i de totes les edats es redistribueixin segons un patró molt diferent del que existia fins ara. La tendència podria correspondre amb l'esquema gràfic de la pàgina contigua.

Els motius objectius que impulsen una reestructuració com aquesta han estat sumàriament assenyalats. Convindria, per tant, que l'anàlisi de la manera en què la major supervivència humana està modificant l'estructura per edats superés el seu estadi inicial de perplexitat i d'alarmes banals i se centrés molt més en les noves possibilitats d'organització social que aquella impulsa. Aquestes possibilitats poden ser potenciades o, al contrari, es pot lluitar per a frenar-les, segons quina sigui la valoració que mereixin. Òbviament, una de les conseqüències de l'adopció de funcions tradicionalment masculines per part de les dones joves és que la seva dedicació a les tasques reproductives ha minvat notablement i s'ha postergat a edats més tardanes. Però en comptes d'arribar a la conclusió errònia que la família ha deixat de ser important per a les persones, convindria reconèixer que només ha canviat la significació de la família segons l'etapa de la vida de cadascú.

Sóc dels qui pensen que una proporció creixent de persones sense descendència pot convertir-se en un problema social, però no per motius de política demogràfica, sinó perquè trenca la cadena de solidaritat intergeneracional dins les línies de filiació vertical, cada vegada més importants per al benestar de les persones a totes les edats. No és possible, ni seria acceptable, fer marxa enrere en el procés d'igualació dels sexes en les edats joves, ni fomentar contra corrent una dedicació més gran de les dones joves a les tasques tradicionalment femenines. En canvi, és possible i convenient reconèixer el potencial de les persones de més edat, incloent-hi els homes (especialment ells), per a desenvolupar papers importants en la sostenibilitat de les llars de la família, incloent-hi les dels seus fills joves i

Esquema ideal del possible canvi en la distribució de rols per sexe i edat

Nota: Es fa servir l'expressió *rols reproductius* en un sentit ampli, no limitat a la reproducció biològica.

adults. Ja han començat a fer-ho, i la tendència s'accentuarà en el futur, però es tracta d'una revolució silenciosa, poc investigada i sense cap mena de suport. Pot semblar desgavellat, però la millora de les prestacions a les persones madures o en la seva primera vellesa podria ser un factor que millorés les possibilitats que els fills d'aquestes formessin família pròpia o ampliessin la que ja tenen. Encara més, també l'altra gran preocupació derivada de l'evolució demogràfica, l'augment de la dependència senil, trobaria una resposta positiva.

Atesa la primacia que la població espanyola atorga a la família en la vellesa, és evident que la dependència familiar no s'ha convertit en una funció del passat, finalment traslladada a l'Estat. En altres països europeus, com ara França, Alemanya o la Gran Bretanya, on la intervenció de les institucions protectores i de salut està més desenvolupada, fa anys que es pretén la reorientació d'aquestes despeses, especialment les derivades de les places públiques en residències, cap a altres formes d'atenció. Les més convenients semblen l'assistència a domicili i el foment del suport familiar, que impedeixen l'aïllament de la persona dependent del seu entorn social i milloren la qualitat de les seves condicions anímiques i emocionals. En vista d'això, potser ens haurem de plantejar si el protagonisme de la família espanyola en l'assistència a la gent gran indica que el nostre sistema de benestar arrossega un retard important en el trajecte ja recorregut per altres països europeus, o si més aviat estem agafant una drecera cap a allò que es prefigura com una futura situació alternativa en tot el món desenvolupat.

La resposta que es doni a aquesta qüestió tindrà repercussions importants. Però el retard esmentat pot ser veritat de totes maneres. El que s'està plantejant a bona part d'Europa és una nova orientació de la despesa, no la seva eliminació. Aquí, en canvi, sembla que hi ha la temptació de delegar funcions en la família, sense reassignar cap despesa pública. Les conseqüències poden ser greus, perquè l'atenció a la dependència sotmet els cuidadors a pressions considerables, i els madurs podrien veure sobrecarregades les seves responsabilitats si, paral·lelament, no es creen els mecanismes necessaris per a facilitar la seva assumpció. Correm diversos riscos simultàniament: perdre l'oportunitat històrica que el final de la vida laboral comporti realment una etapa de llibertat comparativa; degradar la qualitat i la intensitat de l'atenció als dependents, i bloquejar la necessària i previsible igualació dels rols en totes les edats. En aquestes condicions, Espanya no hauria pres cap drecera. Aquesta situació ens condemnaria novament a continuar a la cua del desenvolupament.